

Т. Ф. Семашко,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

КОГНІТИВНА ПЛОЩИНА ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ КАТЕГОРИЗАЦІЇ ТА СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ ЯК ЇЇ НАСЛІДКУ

У статті розглянуто когнітивну площину досліджень мовної категоризації, що презентується як процес систематизації засвоєних знань, основний засіб надати сприйнятому світові упорядкованого характеру. Наслідком узагальнення досвіду знань про світ є стереотип – результат пізнавальної діяльності та засіб категоризації мовного досвіду носія етнічної свідомості.

Ключові слова: мовна категоризація, систематизація знань, стереотип, узагальнення досвіду.

В статье рассмотрен когнитивный аспект исследования языковой категоризации, которая понимается как процесс систематизации знаний, основной способ упорядочить информацию. Следствием такой процедуры есть стереотип – результат познавательной деятельности и способ категоризации языкового опыта носителя этнического сознания.

Ключевые слова: языковая категоризация, систематизация знаний, стереотип, обобщение опыта.

The article describes the cognitive aspect of the study of language categorization, which is represented as a process of systematization of knowledge. Consequence of generalization of knowledge there is a stereotype, as a result of cognitive activity and as a way of categorizing language media experience ethnic consciousness.

Key words: linguistic categorization, classification of knowledge, stereotype, generalize the experience.

Особливістю сучасної лінгвістики є розбудова наукової парадигми, яка базується на антропоцентричних аспектах вивчення мовних явищ, що визначають настанови досліджувати мову в нерозривному зв'язку з мисленням, свідомістю, пізнанням, світоглядом як окремого індивіда, так і мовного колективу, до якого він належить. У центр досліджень ставиться мовна особистість – суб'єкт пізнання, якій притаманна власна специфіка категоризації знань у загальному процесі пізнання. Фокус уваги дослідників, таким чином, змістився із зовнішнього світу (інструментального підходу до мови), де наявний лише реальний об'єкт, на свідомість мовця, вмістище уявлень, які підлягають вербалізації. Зорієнтування сучасної лінгвістики на врахуванні визначальної ролі людського фактора в усіх галузях людської діяльності, зокрема, й інтерпретація навколишнього світу, призвела до вкорінення в науці про мову когнітивного підходу, який зумовлює розширення кола мовознавчих досліджень до вивчення складних когнітивних процесів та їхнього впливу на мовне відображення дійсності.

Когнітивна площина досліджень сучасної мовознавчої науки дозволяє по-новому поглянути на предмет лінгвістичного дослідження, виявляючи при цьому матеріальну та духовну культуру знака, його входження в загальнокультурну традицію. Одним із першочергових завдань сучасної когнітивної науки є встановлення і опис типів знань, що реалізуються під час когнітивної діяльності людини: індивід вивчається як система переробки інформації, а його поведінка і діяльність описується і пояснюється за допомогою назв внутрішніх станів.

Одним із ключових для когнітивної лінгвістики є поняття категоризації – фундаментальної операції, яку ми непомітно виконуємо повсякчас. Ідея категоризації світу бере початок ще з трактатів давньогрецьких філософів про походження людської мови; розвиток наукової думки щодо категоризації знаходимо в ученні Аристотеля про категорії імен (номінацій).

Лінгвістичне осмислення проблеми категоризації відображає концепція В. фон Гумбольдта, відома як «учення про внутрішню форму мови»: учений висунув постулат про існування особливого мовного світобачення: «Мова – це світ, що лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини» [2, с. 304]. Учення В. фон Гумбольдта щодо категоризації розвивалося і доповнювалося новим змістом протягом XIX–XXI століть і пов'язане з іменами Б. Берліна, Р. Брауна, Л. Вайсгерберга, В. Вартбурга, А. Вежицької, Л. Вітгенштейна, Ш. Даніеля, Л. Заде, П. Екмана, П. Кея, Дж. Лакоффа, Ф. Лонсбері, М. Мінського, Дж. Остіна, Е. Рош, Р. Халліга, Г. Хольца та ін. Зорієнтування мови на вираження світобачення певного етносу та усвідомлення того факту, що мова є невід'ємною частиною пізнання, виступає скарбницею національної культури, сприяло протягом останніх десятиліть активності розробки проблеми мовної категоризації як українських, так і зарубіжних науковців, що підтверджено дослідженнями широкого спектру лінгвістичних проблем (Ю. Апресян, Н. Арутюнова, Е. Бенвеніст, М. Болдирев, І. Голубовська, О. Залевська, Т. Кацберт, Е. Кубрякова, В. Маслова, Н. Слухай, О. Снітко, Ю. Степанов, Г. Шухард, А. Юнацька та багато ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про посилений інтерес лінгвістів до відповідної проблеми, що детермінує **актуальність** пропонованої розвідки. **Метою** якої є розглянути мовну категоризацію дійсності зацентровану на когнітивну площину дослідження та з'ясувати місце в ній стереотипу – структури культурно-специфічних фонових знань, як засобу категоризації мовного досвіду носія етнічної свідомості. Важливим видається з'ясування їх ролі та місця у процесі пізнання навколишнього світу.

Пізнання різних процесів, явищ, груп суспільства, індивідів насамперед здійснюється за допомогою процесів категоризації об'єктів, які, як на нашу думку, є життєво необхідними у зв'язку зі складністю світу і обмеженістю індивідуального життєвого досвіду. Бо, як слушно зауважив американський учений Дж. Лакофф, людство без спроможності до категоризації не змогло б функціонувати взагалі – ні в матеріальному світі, ні в соціальному та інтелектуальному житті. Вивчення процесів категоризації надзвичайно важливе для розуміння того, як ми мислимо і як ми діємо, і, відповідно, без цього неможливе усвідомлення того, що робить нас людьми. Дослідник далі наголошує, що категоризація світу є найважливішою функцією людської свідомості.

мості, оскільки «немає нічого більш базового для нашого сприйняття, діяльності, мовлення. Щоразу, коли ми розглядаємо щось як клас речей, ... ми здійснюємо категоризацію. Змінюючи уявлення про суть категорій і явище категоризації, ми змінюємо уявлення про світ» [3, с. 20–24].

Сприймаючи інформацію, людина аналізує її за допомогою категорій, які існують у її свідомості. Відповідно, з одного боку, категоризація виступає як певний тип пізнання, а з іншого – здійснюється вербально за допомогою мовних засобів. Такі явища як когнітивна прототипізація та стереотипізація лінгвістичних категорій дають змогу розглядати лінгвістичну категоризацію як ефективний інструмент моделювання лінгвальних і нелінгвальних знань.

У створюваних категоріях соціальна реальність спрощується, схематизується, структурується, що дає змогу людям усвідомлювати світ у зручний для їх мозку спосіб. Слушною у цьому сенсі є думка Н. Парасін, яка, з посиланням на Е. Рош, зауважує, що основою творення категорій у нашій свідомості виступають два принципи: «структуризація світу» і «когнітивна економія». Перший принцип означає, що категорії створюються в людській свідомості не довільно, не на основі випадкового набору ознак. Комбінація визначальних для певної категорії властивостей має чітку структуру і є «емпіричним фактом, представленим світом, що сприймається». Другий принцип акцентує на тому, що категорія фіксує світ, який сприймається людиною, у максимально стислій формі [7, с. 253].

Здатність класифікувати явища, розподіляти їх за різними класами, розрядами й категоріями свідчить про те, що людина, сприймаючи світ, судить про ідентичність одних об'єктів щодо інших, про їхню подібність або, навпаки, відмінність; процес категоризації спрямований таким чином на об'єднання схожих або тотожних одиниць у крупніші розряди – «категорії аналогічних об'єктів або подій» [1, с. 23].

Категоризація значною мірою спирається на досвід людини, а не здійснюється за встановленими теоретичними правилами. Отже, процес категоризації як пізнавальний процес, є не просто членуванням світу на категорії та співвіднесенням з ними певних об'єктів та явищ, це також спеціальне виокремлення базового рівня як психологічно найзначимішого, оскільки переважна частина нашого знання локалізується саме на цьому рівні, ідеологічно детермінованому поведінкою людини, її активною участю в житті соціальних груп чи суспільства загалом. Здатність класифікувати явища, розподіляти їх за різними класами, розрядами й категоріями свідчить про те, що людина, сприймаючи світ, судить про ідентичність одних об'єктів щодо інших, про їхню подібність або, навпаки, відмінність.

Класична теорія категоризації була сформована ще в трактатах античних філософів, де категорії мислились як сутності, що об'єднують елементи зі спільними ознаками; категорії виділяються на основі необхідних і суттєвих ознак і відсутність хоча б однієї із них призводить до непопадання об'єкта до означеної категорії. За такого підходу будь-який предмет, поняття або наділені необхідними ознаками, або ні і, відповідно, або є елементами даної категорії, або ні. При тому подвійний статус і проміжні варіанти виключаються.

Особливої актуальності проблема мовної категоризації дійсності набула тільки з другої половини двадцятого століття, коли була піддана сумнівам класична теорія категоризації. Нові думки висловив Л. Вітгейнштейн, на думку якого відповідна категорія будеться не на основі загальних суттєвих ознак, а скорше на деякій схожості тих чи інших характеристик та на їх перетині. Так був спростований один із постулатів класичної теорії – про чіткі і незмінні межі категорії; прийшло усвідомлення того, що категоріальні межі не завжди чітко визначені, а категорії відмежовані одна від одної.

Активне вивчення категорій і мовної категоризації спостерігаємо у руслі когнітивної лінгвістики, зокрема, когнітивної семантики, базовим положенням якої є визнання основоположного значення категорій базового рівня в процесі сприйняття й аналізу світу. Саме на цьому рівні «виділення об'єктів супроводжується найменшими мисленнєвими труднощами, швидко й без перешкод відбувається оперування перцептивними та функціональними ознаками» [6, с. 44].

Для більшості сучасних концепцій категоризації характерне чітке усвідомлення зв'язку між категоризацією і моделюванням когнітивних процесів, що відбуваються під час аналізу і синтезу знань людиною; категоризація розглядається як спосіб конструювання знань про світ, виступаючи ключовим компонентом процесу пізнання. Оскільки, як зазначає О. Селіванова, дослідження категоризації є важливим щодо розуміння операцій індивідуальної та колективної свідомості, для вивчення способів зберігання, обробки та систематизації знань [8, с. 277], такий підхід дає змогу по-новому інтерпретувати категоріальний потенціал природної мови, розглядаючи його як модель формалізованого представлення знань. Пропоноване бачення поглибило розуміння поняття «категоризації», яку сьогодні визначають як теорію систематизації значень слів у мовній свідомості людини у межах наявної в свідомості носія мови наївної картини світу [12, с. 159–160]; як «когнітивне розчленування реальності, суть якого полягає у поділі всього онтологічного простору на різні категоріальні ділянки» [5, с. 41].

У межах когнітивних теорій категоризації (серед найбільш результативних: теорія концептуальної метафори Дж. Лакоффа, теорія «когнітивної граматики» Р. Лангакера, когнітивна теорія Т. ван Дейка, теорія «втіленого значення» Джонсона, граMATика конструкцій Ч. Філлмора, теорія семантичних примітивів А. Вежбицької, прототипний метод, заґрунтований у поєднанні антропологічного і психологічного підходів та ін.) суміщені дві лінії сучасного осмислення феномена «категоризація» та сформовано два варіанти прочитання змісту терміна, відображені в поняттях «категоризація-1» та «категоризація-2».

Перший тип категоризації – абстрактна (штучна) категоризація – є результатом раціонального освоєння світу людиною. Така категоризація яскраво проявляється в ранньому дитинстві, коли відбувається опанування моделей узагальнення. Відтак, мета категоризації – «пояснювати нове через уже відоме (або яке вважається таким) і структурувати картину світу за допомогою узагальнення» [11, с. 5].

Абстрактний, штучний категоризації у її класичному розумінні протиставляється категоризація понять як природна (природномовна) ментальна операція, як когнітивна модель – категоризація-2. Другий тип категоризації виявляє залежність від соціального та етнокультурного досвіду людини, від її сенсомоторної активності, уяви, здатності до сприйняття і почуттєвого опрацювання сигналів зовнішнього світу [9, с. 94].

Однією із перших на можливості природномовних категорій звернула увагу у 70-ті роки ХХ ст. американська дослідниця Е. Рош. В україністиці вчення Е. Рош та її послідовників, відоме нині як теорія прототипів і категорій базового рівня, поки що не набуло поширення, хоч окремі його аспекти висвітлено у працях А. Левицького, О. Левченко, Н. Слухай, О. Селіванової.

Е. Рош на основі результатів проведених дослідних експериментів і теоретичних даних висловила гіпотезу про те, що навколишній світ є не хаотичним, він вирізняється структурованістю та упорядкованістю, які відображаються в наших уявленнях, у ньому розрізняються центр, пріоритети базового рівня, периферія тощо. Відповідно до означеного підходу категорії формуються навколо найбільш яскравих її представників, які мають найбільшу кількість характеристик, притаманних цій категорії і особливий когнітивний статус – є базовим прикладом категорії, і саме вони становлять прототипи, які, на думку О. Селіванової, «втілюють найбільш виразні ознаки категорії як рубрики досвіду, виокремленої шляхом пізнавальної діяльності людини, що дозволяє визначити всю категорію в цілому» [8, с. 379]. Навколо таких прототипів, оскільки вони конденсують основні якості і характеристики, притаманні відповідній категорії, у свідомості індивіда групуються всі інші об'єкти, що входять у відповідну категорію, вони складають периферію категорії. Наприклад, для українців прототиповим птахом є горобець, а страус є периферією, прототиповим фруктом є яблуко, а манго – периферією. Центральні члени категорії розпізнаються швидше, раніше запам'ятовуються, частіше використовуються. Саме тому вони «полегшують розпізнавання, запам'ятовування і засвоєння членів категорії і в окремих ситуаціях створюють базу для узагальнення» [4, с. 33].

У ході пізнання світу виникають стереотипи – структури ментально-лінгвального комплексу, що, з одного боку, є результатом узагальненого досвіду знань, а з іншого – засобом пізнання та категоризації дійсності. Стереотипи, в основі яких лежить стандартизований колективний досвід, тісно пов'язані із категоризацією – найважливішим способом упорядкування інформації, що надходить до людини. Більше того, стереотипи є наслідком категоризації й тим інструментом, що дозволяє людині сприймати і здійснювати категоризацію майже не задумуючись, оскільки людина уже має певну готову установку і завчасно знає, як вести себе в будь-якій ситуації. Навіть тоді, коли людина отримує докази неспроможності стереотипу, вона тим не менше продовжує наслідувати існуючим установкам.

Функціонуючи насамперед у когнітивній сфері, стереотип визначається тими знаннями, якими володіє досліджувана спільнота. В силу універсальності і активності когнітивного компонента, стереотипи формуються в будь-якій галузі людських знань, відіграючи важливу роль в регуляції соціальної поведінки. При цьому, механізм стереотипізації спрямований на впорядкування та відбір найбільш значущих фрагментів інформації. За допомогою стереотипів накопичена інформація уявляється не просто як сума корисних знань, але як певним чином організований досвід, який завдяки своїй структурованості може бути переданий наступним поколінням.

Зв'язок між стереотипом і категорією, насамперед, полягає в тому, що стереотипи наповнюють змістом соціальні категорії. Створюючи соціальні категорії, ми фокусуємося на характеристиках, завдяки яким люди, що належать до певної категорії, сприймаються одночасно схожими між собою і такими, що відрізняються від інших людей. Вважаємо, що стереотипізація у будь-якому випадку опосередкована категоризацією.

При тому акцентуємо, що категорії і стереотипи, взаємозалежні явища, оскільки стереотип є категорією пізнання, знанням, переданим соціальним шляхом, а отже, може відрізнитись від об'єктивної реальності. Разом із тим соціальна категоризація є важливим когнітивним процесом, який відповідає за розчленування соціального світу на соціальні категорії та групи з метою спрощення складності інформації, що надходить, пришвидшення ідентифікації об'єкта та його ознак, передбачення і керування поведінкою людей.

На зв'язку категоризації і стереотипізації ґрунтується розуміння стереотипу як перебільшеного уявлення чи переконання, що асоціюється з категорією, чия функція – раціоналізувати нашу поведінку щодо даної категорії. Водночас зауважимо, що стереотипізація не тотожна категоризації. Підтвердженням цієї думки є роздуми Т. Стефаненко, яка наводить наступні аргументи: стереотипізація не є абсолютно неминучим наслідком категоризації, оскільки ми можемо ідентифікувати індивіда як члена категорії, разом із тим не приписуючи йому жодної стереотипної якості; стереотипізація є наслідком категоризації соціальних об'єктів, яка відрізняється від категоризації об'єктів фізичного світу впливом на неї стосунків між групами [10, с. 155].

Сьогодні стає цілком очевидним, що прагнення досягнути зміст світу в усьому його різноманітті й визначити місце окремої та колективної особистості у ньому, зумовлює осмислення понять «категорія» та «категоризація» як особливої форми структурування знань, когнітивний процес, що дає змогу людям усвідомлювати світ, фіксувати й структурувати його в зручний для діяльності мозку спосіб.

Неминучим наслідком категоризації є стереотипи – важливі інструменти пізнавального людського процесу, змістилища стандартизованого колективного досвіду, що, забезпечуючи системне упорядкування світу у свідомості людини, відображають національні уявлення соціуму, гарантують одне з головних прагнень людини в будь-якій його діяльності, а саме прагнення до стандартизації, ємності, високого узагальнення та категоризації. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в аналізі стереотипів у прецедентних текстах української лінгвокультурної спільноти.

Література:

1. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика : Курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. ун-та, 2000. – 123 с.
2. Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – 2. изд. – М. : Прогресс, 2000. – 398 с.
3. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи : Что категории языка говорят нам о мышлении / Пер. с англ. И. Б. Шатуновского / Дж. Лакофф. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
4. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике / Пер. с англ. Р. И. Розиной. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – С. 13–27.
5. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : Учебное пособие / В. А. Маслова. – Минск : Тетра Системе, 2004. – 256 с.
6. Парасін Н. Д. Прототипна об'єктивація порівнянь із колірним компонентом / Н. Д. Парасін // Мова. Свідомість. Концепт : Збірник наукових праць. – Мелітополь : ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2012. – Вип. 2. – 316 с. – С. 44–48.
7. Парасін Н. Д. Сенсорні прототипи в парадигмі сучасної науки / Н. Д. Парасін // Теоретична і практична філологія : Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2013. – Випуск 16. – С. 250–259.
8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми. – Полтава : Довкілля-К., 2008. – 711 с.
9. Слухай Н. В. Когнітологія та концептологія в лінгвістичному висвітленні : навчальний посібник / Н. В. Слухай, О. С. Снитко, Т. П. Вільчинська. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 367 с.
10. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 368 с.
11. Фрумкина Р. М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога (концепт, категория, прототип) / Р. М. Фрумкина // Научно-техническая информация. Сер. 2. Информационные процессы и системы. – М., 1992. – № 3. – С. 2–7.
12. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. – К. : АРТЕК, 1998. – 336 с.